

*Ярослава Верменич (Київ)***УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УРСР ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ
У СИСТЕМІ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ**

Девальвація популярних у першій половині ХХ ст. макроісторичних підходів зумовила спрямування наукового пошуку у сферу мікроісторії. Нова локальна історія, початки якої спостерігаємо в Англії 60 – 80-х рр., нині активно утверджується і на пострадянському просторі. Розглядаючи «місце» не стільки як територію, скільки як «місцеве співтовариство», своєрідний мікрокосм, укорінений в часі і в просторі, нова локальна історія декларує відхід від описових традицій краєзнавства і активно використовує мікросоціологічні підходи у ретроспективному аналізі. Триває процес переосмислення понять «локус», «локалізм», «периферійність», «провінція», «регіон» тощо. Застосування крос-історичних підходів і методик локального мікроаналізу дає змогу створювати не усереднено-типові, а виразно індивідуалізовані картини життя людських спільнот у певному просторово-часовому вимірі.

Природно, що в фокусі інтересу нової локальної історії перебувають міста. Адже місто – головна форма територіальної організації розселення, історично конкретна соціально-просторова форма існування суспільства. У світовій та вітчизняній практиці міста розглядаються як осередки економічного, науково-технічного і культурного поступу і водночас як локальні суспільно-територіальні системи, центри регіональних територіальних комплексів. Роль міських поселень у системі розселення завжди була визначальною. Сучасні глобалізаційні процеси зробили міста не лише економічними й політичними, але й потужними інформаційними й комунікаційними центрами, які обумовлюють темпоритм розвитку сучасної цивілізації. Не менш важлива і роль міст як носіїв своєрідної духовності, хранителів історичної пам'яті.

Традиційна урбаністика у цих умовах не може не зазнавати значного тиску нових історіографічних підходів. На думку редактора англійського журналу «Міська історія» («Urban history») р.Роджерса, саме у царині дослідження міст створюється найкращий ґрунт для дискусій з історіографічних і методологічних проблем та міждисциплінарного співробітництва. Такі дискусії, приміром, стали регулярними на міжнародних семінарах, які раз на три роки проводить стокгольмський Інститут міської історії, що існує з 1919 р.¹

Утім, фахівці-містознавці виразно бачать і труднощі, які виникають у процесі дослідження історії міст. За точним спостереженням російської дослідниці О.Тяпкіної, «місто, будучи багатовимірним і складним соціальним організмом, ніколи не буде зрозумілим і вивченим до кінця – не лише внаслідок своєї багатогранності, але і в силу своєї метафізичної сутності, яка вислизає від дослідника у процесі вивчення. Але, незважаючи на ці пізнавальні складності, вивчення міста необхідне тому, що воно є не лише самостійним суспільним

організмом, але й структуроутворюючим елементом суспільства і повністю поділяє його долю»².

Проблема дослідження українських міст у межах ХХ ст. ускладнена тим, що у стратегії радянської влади (і незалежної України не меншою мірою) не було виразної просторової складової. Якщо елементи останньої й існували, то вони цілком і повністю підпорядковувалися економічним завданням. Нові міста і селища міського типу формувалися слідом за створенням промислового, воєнного чи транспортного комплексу і були, по суті, додатком їхньої виробничої структури. Ніхто й ніколи не розглядав завдання розвитку територій як самостійні або пріоритетні, під час районізації враховувалася лише наявність відповідних структур КПРС. Що ж до вивчення урбанізаційних процесів, то тут особливо негативну роль відіграли пропаговані радянською владою аксіологічні (інструментальні) підходи до міської історико-культурної спадщини, внаслідок якої міська топоніміка виявилася вкрай перевантаженою назвами, пов'язаними з комуністичними знаками і символами, а історія міст втрачала національні ознаки і перетворювалася на апологію діяльності правлячої комуністичної партії. Будь-який акцент на національних аспектах життєдіяльності міських спільнот у кращому випадку кваліфікувався як самозамилування старовиною, а в гіршому – як прояв буржуазного націоналізму.

Наслідком стала практична відсутність на пострадянському просторі теоретичного містознавства, аж до невизначеності у розрізненні міста і села. Російські фахівці в галузі урбаністики справедливо звертають увагу на те, що «розрізнення “місто – село”, з яким пов'язано надзвичайно багато, – таке ж уявне й міфічне, як і уявна умовна межа між Європою і Азією... Немає (наукового, адміністративного, побутового) уявлення про величезне реальне різноманіття поселень (типологія поселень), про гігантську реальну багатоманітність місць, територій, самої країни (комплексне районування культурного ландшафту)»³. Єдиного, загальноприйнятого визначення міста поки що не запропонувала жодна з наук, які ними займаються. Економісти критерієм міста вважають характер основного джерела засобів існування населення, географи – морфологічні особливості території, соціологи – наявність і функціонування окремого міського співтовариства. Розмитою і неусталеною лишається категорія «історичне місто».

Нетрадиційні підходи до дослідження історії міст, які пропонує нова локальна історія, привабливі насамперед з точки зору освоєння малорозробленої проблеми, яку можна було б охарактеризувати як «соціокультурне міське середовище». Вони можуть виявитися плідними і для дослідження модернізаційних процесів, зміни поколінь, ритмів повсякденного життя тощо. В рамках історії повсякденності, яка тісно корелює з новою локальною історією, пропонується зосередження уваги на повсякденному житті «міських низів» і динаміці їх соціального і культурного росту. Інтерес до т. зв. «суб'єктивної сторони історії» передбачає вихід у сферу соціальної психології. Останнім часом помітно підвищився інтерес до історії малого (провінційного) міста, зокрема «трудового життя» і способів

міського самоврядування. На стику нової локальної історії і історії повсякденності написана цікава монографія Ш.Фіцпатрік «Повсякденний сталінізм. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки: місто», яка 2001 р. вийшла і російською мовою. У цьому ж ключі витримана монографія російської дослідниці Н.Лебіної «Повсякденне життя російського міста: 1920 – 1930 роки» (1999).

Природно, що для істориків, вихованих у традиціях радянського концептуалізму і краєзнавчої описовості, перехід до нових методів і методик становить значну трудність. Якщо раніше локальний джерельний матеріал розглядався лише як ілюстративний, то нині саме він становить той масив, який є самоцінним і вимагає фронтального вивчення. Перенесення фокусу дослідницької уваги на світ буденних справ, приватного життя, ціннісних уподобань, моделей поведінки, культурних конфліктів вимагає освоєння методів антропології і етнології, психології та лінгвістики. Непростою справою є вмонтування безлічі деталей у «надлокальний» історичний контекст, що є обов'язковою умовою в методології нової локальної історії.

В Україні на ниві містознавства працює багато наукових шкіл, але нові методологічні прийоми дослідження міської історії радянської доби засвоюються повільно. Узагальнюючих монографій, виконаних хоча б на тому рівні, на якому була підготовлена на початку 90-х рр. ще у рамках «радянських та східноєвропейських студій» праця Дж. Лібера⁴, упродовж 15 років незалежності не з'явилося. Окремі сюжети міського життя розроблялися в рамках дослідження процесів українізації, а також у історико-культурному та краєзнавчому вимірах. Нетрадиційні методи дослідження історії міст у руслі історичної інформатики і кліометрії, які обстоював В.Підгаєцький⁵, підтримки поки що не дістали.

Складність і багатоаспектність міської історії зумовлює наявність кількох методологічних підходів до її осмислення. На перше місце серед тих, в яких дослідження урбанізаційних процесів належить до числа пріоритетів, слід поставити геоурбаністичний. Становлення вітчизняної геоурбаністики співпало в часі із розвитком українських міст, але початки її простежуються не в УСРР, а поза її межами. Засновником української геоурбаністики прийнято вважати В.Кубійовича, який ще у 1927 р. здійснив комплексну економіко- і соціально-географічну характеристику міста на основі конкретних експедиційних та статистичних досліджень із застосуванням картографічних методів. На прикладі свого рідного міста (Новий Санч на Лемківщині) він розробив і основоположні принципи геоурбаністики. Метод Кубійовича ґрунтувався на дослідженні як територіальної структури міста, так і особливостей забудови, щільності населення, його етнічного і конфесійного складу. Існуючі критерії поділу населення на міське й сільське Кубійович вважав незадовільними, оскільки слабо досліджувалися особливості концентрації міського населення. Ним запропоновано і досить чітку для того часу дефініцію міста як «поселення, що зосереджує на невеликій території значну кількість людей, які займаються не сільськогосподарським виробництвом, а зайняті у промисловості, торгівлі та інтелектуальних професіях»⁶.

Другий підхід можна назвати історично-подієвим. Він базувався на упевненості авторів у тому, що простежувати роль і значення міста в історії найдоцільніше шляхом створення своєрідного літопису його життєдіяльності на основі якомога ширшого кола джерел. Такий підхід став домінуючим в системі історичного краєзнавства. Послідовна і хронологічно визначена розповідь про основні віхи міської історії – принципи, якими керувалися, зокрема, автори багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Але якщо такий підхід був якоюсь мірою виправданий для описання початкових етапів міської історії, то для відтворення історії міст радянської доби він виявився малопродуктивним. Повз увагу авторів, як правило, проходили особливості розселення, міської структури, своєрідна «аура» міст. Натомість нариси виявилися перевантаженими найдрібнішими, найчастіше персоналізованими, відомостями про діяльність місцевих партійних і комсомольських організацій.

Третій підхід, запропонований істориками архітектури й містобудування, теж дістав визнання у царині краєзнавчих досліджень. Його можна було б назвати історико-культурним, оскільки у фокусі таких досліджень перебували проблеми містобудівної спадщини і її охорони. У руслі цього підходу було створено чимало вартісних праць, серед яких виділяються ґрунтовні, інформаційно насичені монографії і статті В.Вечерського. У працях істориків-культурологів і пам'яткознавців висвітлюється чимало аспектів міської історії, які виходять за межі традиційного дослідження архітектурної спадщини й містобудівних проблем. Це стосується, зокрема, впливу тоталітарного режиму на міське середовище у напрямі його дегуманізації і руйнування його культурного потенціалу. Орієнтація на виробництво, а не на людину зумовила явище, яке В.Вечерський називає ентропією містобудівних систем⁷ і яке заслуговує, безумовно, на спеціальну дослідницьку увагу.

Один з підходів можна було б назвати структурно-територіальним, базованим на аналізі проблем розселення і територіальної структури. Однак після 1977 р., коли було видано працю Є.Пітюренка⁸, помітного просування на цьому напрямі не спостерігається.

І, нарешті, п'ятий підхід – кліометричний, заснований на кластерному аналізі. Згаданий вже В.Підгаєцький зробив спробу вибудувати багатомірну динамічну типологію соціально-економічних структур населення окружних і неокружних міст України за результатами переписів 1923 і 1926 рр. Це дало змогу з'ясувати характер розподілу самодіяльного населення за заняттями і соціальним складом і виділити на цій основі 6 типів міст. Автору вдалося виявити у такий спосіб чимало недоладностей у радянських критеріях поділу населення на міське й сільське⁹.

Що ж до особливостей територіально-адміністративного устрою України і ролі міст в системі територіальної організації, то цей напрям у містознавстві лишається найменш розробленим. Довідник А.Івченка, який містить понад 1000 абсолютних, відносних та порівняльних статистичних та історичних характеристик усіх сучасних міст України¹⁰, становить приємний виняток. Але це лише зведені в таблиці

дані щодо адміністративного підпорядкування, площі, чисельності населення міст і його густоти, зміни назв міст тощо.

Вади сучасного містознавства давно, ще з перебудовних часів, усвідомлені й визнані. На Всесоюзній конференції з питань історичного краєзнавства, яка відбулася у Полтаві 1987 р., І.Іонов говорив про необхідність перенесення акцентів у містознавстві з описово-ілюстративних до відтворювальних підходів з фокусуванням на проблемі «людина і територія». Вихідним має бути не план і його реалізація, а соціальна і соціально-психологічна картина життя населення. «Новий підхід зосереджує нас на тому, що дає робітникові виробництво, споживання, суспільне життя. У центрі дослідження – змінюване обличчя робітника, його людські, а не функціональні риси»¹¹.

Як бачимо, уже 20 років тому в середовищі радянських містознавців намітилися (хоча й невиразно) підходи, які сьогодні вкладаються у систему нової локальної історії. Інша річ, що для реалізації таких «просунутих» ідей потрібне освоєння величезних масивів інформації, до якого вітчизняний історичний загал поки що не готовий.

Гальмує містознавчі студії і обмаль теоретичних напрацювань, зокрема тих, які стосуються ролі міст у системі радянського адміністративно-територіального устрою. Немає чіткості навіть у визначенні основоположних понять: місто, агломерація, урбаністика тощо. Недостить унормованими є поняття «місто», «містечко», «селище міського типу», різний зміст вкладається у поняття місько-сільська система розселення. Зазвичай поняттям «місто» позначаються найбільш великі за розмірами поселення замкнутого типу із значною чисельністю і густиною населення, зайнятого переважно у неаграрних сферах діяльності; з високою концентрацією виробництва і щільністю забудови. Останнім часом входить у широкий обіг поняття «місто-район» – на означення просторової форми розселення, що включає міське ядро і периферійну сільську зону, – за умови, що значна частина приміського населення зайнята в місті. Селище міського типу – перехідна форма поселенської структури від села до міста.

XX століття в Україні, як і у всьому світі, стало часом створення особливих, місько-сільських систем розселення, приміром, у вигляді агломерацій. В основі агломерації лежить певне місто (чи сукупність поселень міського типу), яке разом із своєю периферією становить складну багатокомпонентну динамічну систему з інтенсивними економічними, соціальними, культурно-побутовими, рекреаційними та іншими зв'язками. В англійському слововживанні такі скупчення називають конурбаціями (у США ще метрополісами). Розрізняють моноцентричні міські агломерації з одним містом-ядром і поліцентричні з кількома (такий тип агломерацій поширений у Донбасі). Агломераціям притаманний маятниковий тип трудових і культурно-побутових поїздок між міськими й сільськими поселеннями, висока питома вага екологічних проблем.

З поняттям «місто» нерозривно пов'язані поняття «урбанізація», «урбаністика» та інші, що походять від лат. «urbanis» – міський. Під урбанізацією звичайно

розуміють процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства. Її найголовніші прояви – зростання міських поселень, концентрація населення в них, поширення міського способу життя на сільські поселення. У поняття «урбанізація» включають і якісні зміни в житті суспільства – перетворення його переважно у міське за характером праці, способом життя, розвитком культури. Урбаністика являє собою галузь знання, що вивчає історію міст, їх розміщення, історію міського господарства, міського самоврядування, принципи містобудування тощо; вона виробляє класифікаційні критерії, які створюють науковий фундамент для віднесення того чи іншого населеного пункту до категорії міст і для поділу міст на категорії.

В урбаністиці застосовуються поняття «субурбанізація» (процес зростання і розвитку приміської зони великих міст, внаслідок чого відбувається утворення міських агломерацій), «рурурбанізація» (процес поширення міських форм життя на сільську місцевість), «контрурбанізація» (процес уповільнення зростання міських агломерацій). У не новому, але досить влучному визначенні суті урбанізації Є.Шипович та С.Мохначук звертають увагу на процеси «згущення об'єктів, які тяжіють до територіальної концентрації і посилення зв'язків між ними», «концентрації населення, міст, формування специфічних форм розселення, ускладнення міських функцій». Для теорії адміністративно-територіального поділу особливий інтерес становлять праці географів і економістів, які досліджують організуючу роль міст як центрів систем розселення, а також процесів розмивання ядер міст, формування міст-супутників, поширення міського способу життя¹².

Геоурбаністика в системі географічних дисциплін розглядається як наука, що аналізує процес виникнення міст і міського способу життя як відповідь на певні потреби територій. Однією з складових частин геоурбаністики є характеристика районних факторів формування міст як ланок територіально-виробничих комплексів. Своєрідний погляд на місто як фокусну точку певної території, що його пропонує геоурбаністика, може чимало дати історичному містознавству, дещо надмірно зосередженому на аналізі містобудівної спадщини і внутрішніх функцій міст. Аналіз процесу виникнення міст і формування їхнього обличчя як відповіді на певну територіальну потребу здатний істотно розширити діапазон історичної регіоналістики. Поза межами такого підходу створення об'єктивної картини районування в Україні в історичному вимірі і надалі буде проблематичним.

Однією з принципових проблем містознавства є визначення критеріїв поділу населення на міське і сільське. Саме воно виявилось першим «каменем спотикання» в урбаністиці радянської доби. Під час проведення всесоюзного міського перепису населення (15 березня 1923 р.) до категорії міських були віднесені поселення, затверджені у цьому статусі адміністративно, а також ті, де головним заняттям населення не було сільське господарство. Об'єктами обстеження стали всі губернські й повітові міста, всі поселення, що мали міські й селищні ради, а також передмістя, які не були включені до складу міської території, але підтримували з містом тісний економічний зв'язок. До категорії

міст були віднесені селища при фабриках, заводах, станціях, дачні селища при кількості мешканців не менше 500 осіб тощо. Категорія «місто» виявилася, отже, дуже розмитою. Приміром, до числа міст потрапило звичайне село Вербовець, але не потрапили ні Юзівка, ні Кривий Ріг. Всього цим переписом було зафіксовано 621 місто¹³.

Як спробу унормувати поняття «місто» і «містечко» можна розглядати затверджену ВУЦВК і РНК УСРР «Інструкцію про порядок перечислення залюднених пунктів до розряду міських або сільських осель» (квітень 1924 р.). За нею містом вважалося поселення з кількістю жителів не менше 10 тис. чол. Поселення, в яких жили від 3 до 10 тис. чол., вважалися містечками (за умови переважно неземлеробських занять населення і наявності промислової, торговельної, культурної інфраструктури). Відповідно до цих критеріїв майже 40 % давніх міст України втратили свій статус, водночас деякі містечка й села стали містами.

У ході здійснення адміністративної реформи 1924 – 1925 рр. містечка зникли як такі. Спеціальною постановою ВУЦВК від 28 жовтня 1925 р. запроваджувалося досить громіздке поняття «селище міського типу». В такий спосіб здійснювалася уніфікація типології поселень в масштабах всього СРСР, яка без будь-якої потреби знищила притаманну Україні специфічну форму організації міського розселення. Водночас селяни одним розчерком пера перетворювалися у міських жителів: за перші 10 років радянської влади до категорії селищ міського типу в УРСР було переведено втричі більше сільських поселень, ніж за попередні 300 років.

Формально селище міського типу повинне було мати понад 2 тис. жителів, зайнятих переважно у промисловій сфері та сфері обслуговування, а також бодай мінімальну за міськими мірками інфраструктуру. Але на практиці ці критерії витримувалися рідко; частіше селищем міського типу ставало звичайне велике село. Як вважає А.Івченко, «хибне припущення, що можна штучно перевести населення з категорії сільського в міське без майже будь-яких на те об'єктивних передумов, призвело до некерованого (з погляду здорового глузду) зростання кількості містечок в Україні»¹⁴. В ході цього процесу, який тривав впродовж усього періоду існування радянської влади, руйнувалася специфічна аура колишніх містечок і водночас створювалися нічим не виправдана селекція сільських поселень. У Польщі, Білорусі, країнах Балтії містечка збереглися. Тому обгрунтованими, на наш погляд, є пропозиції відкинути нічим не виправдане негативне ставлення до містечок і повернути в українську мову, у наукові видання, а, можливо, і в правове поле поняття «містечко»¹⁵.

За переписом населення 1926 р. на підрадянській Україні 402 поселення були визначені як міські. За більшістю з них цей статус закріплювався за поданням Центрального статистичного управління. Але існувала практика офіційного визнання того чи іншого поселення міським, і тому запропоновані ЦСУ критерії постійно переглядалися. Приміром із 102 міських поселень Сталінської

області офіційно були затверджені такими лише 11, а у Ворошиловградській області з 55 офіційно було визнано міськими лише 7¹⁶.

Умовність критеріїв віднесення поселень радянської доби до числа міських наочно продемонстрував В.Підгасцький. Його спроба простежити, скільки ж із 402 зафіксованих переписом міських поселень були визнані офіційно, дала цифру 176. Але, як йому вдалося встановити, навіть поміж 176 «офіційних» міст були справжні села, а серед «неофіційних міських поселень» – справжні міста. Отже, резюмував дослідник, будь-яка генеральна сукупність джерел є лише умовно репрезентативною¹⁷.

Урбанізаційні процеси в Україні у 20 – 30-х рр. розвивалися бурхливо. За даними ЦСУ УСРР приріст міського населення з 1923 по 1926 р. становив 1 115 тис. чол., у тому числі механічний – 775 тис. Надалі ця тенденція посилилася: з 1926 по 1931 р. природний щорічний приріст населення міст становив на 1 тис. жителів 10,2 чол., а механічний був у 4 рази більший. Поповнювався робітничий клас переважно за рахунок вихідців із села – за даними статистичного відділу Наркомпраці УСРР у промисловості на кожні 100 зарахованих припадало вихідців із села: у 1925 – 1926 рр. – 44,3%, у 1926 – 1927 рр. – 36%, у 1927 – 1928 рр. – 31,2%¹⁸.

Урбанізація 20 – 30-х рр., під час якої міське населення УСРР зросло більш як удвічі, була продиктована завданнями «соціалістичної індустріалізації» і супроводжувалася цілеспрямованою політикою по перетворенню робітничого класу в опору системи. Цьому завданню підпорядковувалася вся система міського постачання, яка в умовах жорсткої тривалої кризи була інструментом забезпечення лояльності населення до влади. Головним ідеологічним постулатом, яким визначався напрям урбанізаційної політики, була «перебудова побуту»; відтак і синонімом «будівництва соціалістичних міст» стало «культурно-побутове будівництво». Нові міста часто називалися робітничими селищами і були ними, насамперед за украй примітивною інфраструктурою. Більш-менш пристойний вигляд мали лише робітничі клуби. Система впливу на особистість через клубну систему, школу, засоби комунікації, літературу, мистецтво створювала суворий ідеологічний прес, який виступав знаряддям уніфікації, русифікації, переідентифікації на основі нових моральних цінностей.

Утім, завдання створення «соціалістичних міст», яке постійно декларувалося правлячою партією, реалізувати не вдалося – насамперед через нестачу потрібних для цього коштів. Перенаселені «комуналки», бараки, черги у магазинах, практична відсутність зручного транспорту, складна криміногенна ситуація лишалися ознаками міст впродовж усього міжвоєнного періоду. У таких містах панувала своєрідна «псевдоторгівля», пов'язана із системою розподілу дефіциту, були начисто відсутні умови для розвитку приватної ініціативи.

Прикметною ознакою довоєнного міста України стало його «оселянювання». Приплив у міста великої кількості селян привносив у міське середовище систему цінностей, притаманну селу, міська ж культура не мала належних умов для свого розвитку. Російський історик А.Ахїєзер мав рацію, коли писав, що в СРСР

«відбувалася не стільки урбанізація, скільки псевдоурбанізація, не стільки інтелектуалізація села, скільки “оселянювання” міста»¹⁹. Він же звертав увагу на те, що спроби поєднати індустріалізацію з архаїчним ставленням до праці наперед були приречені на невдачу. А гіпертрофія адміністративної інтеграції вступила у гострий конфлікт з різнобарвністю культурних регіонів, локальних територій, міграційних уподобань, перетворивши, зрештою, цей конфлікт у найважливіший чинник дезорганізації суспільства і держави²⁰.

Для розуміння суті тих перетворень, які упродовж двох десятиріч докорінно змінили обличчя українського міста, чимало може дати аналіз «трансформаційної концепції» М.Бухаріна. Її конструктивний потенціал виявився невисоким, але як засіб руйнування традиційних підвалин життя вона свою роль відіграла. Комуністичній партії вдалося поставити під свій жорсткий контроль усю сферу виробництва і суспільного життя і ліквідувати ті найменші паростки громадянського суспільства, які виникли у дорадянські часи. Водночас вона виявилася неспроможною забезпечити бодай мінімальну відповідність високих темпів індустріалізації і модернізації соціальної сфери. Наслідком стала неможливість організувати виробничу діяльність без розгалуженої системи примусу і масових репресивних заходів. Для жителів міста, не пов'язаних із альтернативними джерелами задоволення своїх потреб, це означало цілковиту залежність від «давальницької» системи нормованого розподілу, а для значної її частини – напівголодне існування і відсутність людських побутових умов. Політика цілеспрямованого розколу суспільства за класовою ознакою й мілітаризація масової свідомості мали своїм наслідком виразну соціальну асиметрію, конфлікт інтересів, примітивні уявлення про соціальну справедливість.

В.Вечерський слушно звертає увагу на те, що тоталітарний режим ліквідував в Україні європейське розуміння міста як самоврядної спільноти людей, пов'язаних суто міськими видами діяльності й відповідними традиціями. Натомість утвердилося азіатське розуміння міста як державної власності, місця концентрації певних державних функцій (військово-адміністративної, фінансової, виробничої, ідеологічної тощо), де населення є чимось другорядним, що може бути при потребі замінене, переміщене, скорочене чи збільшене, а для цього – жорстко прикріплене до місця праці й проживання і контрольоване системою. Місто в СРСР, доводив він, не було самоврядною спільнотою і не мало можливостей саморозвитку; воно було не суб'єктом, а лише об'єктом спрямованих управлінських дій, які у підсумку породжували містобудівні диспропорції і хаос. Наслідком цього стала дегуманізація міського середовища, зниження його інформаційного й культурного потенціалу, варварське ставлення до історичної спадщини²¹.

Радянська влада постійно демонструвала нездатність або небажання привести у відповідність темпи урбанізації і оптимізацію поселенської структури. Житлове будівництво явно не встигало за промисловим. У 20-х рр. мінімальна житлова санітарна норма в Запоріжжі становила 5,1 м² на одного мешканця – за тієї

умови, що упродовж 1926 – 1937 рр. населення міста зросло у 4,5 рази. Прив'язаність Кривого Рога до шахт і заводів призвела до того, що місто розтяглося у довжину на 126 км²².

В умовах України ще один, не менш гострий конфлікт створювала непослідовність політики українізації. Влада намагалася перетворити її в інститут «радянзації» міст і посилення їхнього впливу на україномовне село. Натомість досягла протилежного результату – місто стало осередком формування нової міської ідентичності і своєрідної народнокультурної мобілізації з характерним модерністським спрямуванням. Наслідком українізації стало істотне зменшення розбіжностей у національній ідентичності Наддніпрянщини, Поділля, Волині, з одного боку, і промислового Південного Сходу – з другого. Усвідомлення того факту, що українізація сприяє консолідації національно свідомих прошарків суспільства, змусило правлячу партію відмовитися від проголошеного курсу і жорстоко розправитися з носіями ідеології «націонал-комунізму»²³.

Сьогодні вже можна простежити і деякі більш-менш віддалені наслідки політики індустріалізації і створення «соціалістичних міст». Темпи урбанізації в СРСР зазвичай порівнюють із японськими в час її інтенсивної урбанізації²⁴. Але суттєва відмінність полягала у виразному підпорядкуванні соціалістичної урбанізації вирішенню військово-стратегічних завдань. Наслідком такої політики стала поява нової категорії міст, життєдіяльність яких напряму підтримувалася центральним державним адміністративним апаратом. На відміну від міст, які впродовж тривалої еволюції були центрами адміністративних районів, тісно пов'язаними із своєю периферією, нові міста таких тісних зв'язків із сусідніми населеними пунктами не мали. Цей (досить умовний) поділ міст України на дві групи доведеться брати до уваги, коли адміністративно-територіальна реформа увійде нарешті у стадію практичної реалізації.

Окремо слід сказати про міську топоніміку як про знаряддя уніфікаційної політики радянського режиму. Перейменування розглядалося ним як складова частина творення політичного міфу з одночасним руйнуванням попередньої історико-культурної традиції. Починаючи з 20-х рр., ця робота суворо регламентувалася і контролювалася центром. Особливого розмаху вона набрала у 40-х рр. – лише з 1 січня 1941 по 1 вересня 1946 р. на території тогочасної УРСР було здійснено близько 5 тис. перейменувань. В часи розвінчання культу особи виявилось, що впродовж 1924–1953 рр. в республіці адміністративно-територіальним одиницям різного рівня було надано 56 назв, пов'язаних з іменем Сталіна. І в незалежній Україні (за Класифікатором об'єктів адміністративно-територіального устрою 1997 р.) її карту «прикрашали» 73 села з назвою Жовтневе, 23 села із назвою Комсомольське й т.ін. Зберігалися й такі мовні нонсенси, як Красний Октябрь, Красний Пахар, Восточне, Ізобільне тощо²⁵.

Повоєнні роки стали в Україні періодом інтенсивного промислового будівництва, що потягнуло за собою нову міграційну хвилю. Бездумне освоєння простору особливо гостро давалося взнаки в Донбасі, де навколо великих

промислових монстрів, на місці старих сіл і хуторів, виникали нові міста. Докучаєвськ, Вуглегірськ, Українськ, Шахтарськ та інші міста стали своєрідними символами нової забудови – як правило, без генеральних планів і врахування екологічних перспектив. Боротьба з «архітектурними надмірностями», яку ініціював Хрущов, також сприяла тому, що нові міста були безликими і небезпечними для проживання. Нарощування виробничих потужностей супроводжувалося розростанням міст і селищ до такої міри, що вони майже впритул наблизилися один до одного. За 30 років – з 1939 до 1969 – в Україні кількість міст і селищ міського типу зросла з 733 до 1242 – на 63%²⁶.

Уже в 70-х рр. стало ясно, що можливості екстенсивного розвитку економіки Донбасу загалом вичерпані, а навантаження на екологію перевищує усі допустимі норми. Але гонитва за «показниками росту» унеможлиблювала скільки-небудь тверезий аналіз ситуації. Більше того, за випробуваною в Донбасі моделлю здійснювалося і освоєння нових районів вуглевидобутку – Західного Донбасу, Львівсько-Волинського басейну.

Впродовж всього післявоєнного періоду в Україні відбувався інтенсивний процес концентрації населення у великих містах, який супроводжувався гіперцентралізацією в обласних центрах основних фондів. Це потягло за собою високі темпи міграції, пряме і приховане безробіття у віддалених районах. Велика залежність перспектив розвитку міста від адміністративного статусу особливо рельєфно виявилася на прикладі міст, які були обласними центрами, а потім втратили цей статус (Ізмаїл, Кам'янець-Подільський, Дрогобич). Позбувшись обласного статусу, вони «фактично опустились до центрів міжрайонного значення»²⁷.

На істотну трансформацію традиційних уявлень про відмінності між «російським містом» та «українським» селом, що відбулася у контексті післявоєнних змін у національному складі населення, звертає увагу Я.Грицак. У цих відмінностей з'явилася виразна географічна складова. Якщо на Сході України міста продовжували лишатися «російськими» – якщо не у кількісному, то хоча б у культурному відношенні – то у Західній і Центральній Україні переважаючим став український компонент. Спричинив ці зміни насамперед масовий наплив у зруйновані війною міста селян, у тому числі значною мірою – із Західної України. Цей наплив швидко компенсував воєнні та повоєнні втрати міського населення, передовсім серед осіб єврейської і польської національностей. «Вперше за всю історію новітнього часу українці здобули перевагу у двох найбільших і найважливіших з політичної точки зору містах Центральної і Західної України – у Києві, всеукраїнській столиці, та у Львові, столиці українського П'ємонту». Поняттям «національний каталіз» Грицак позначав двосторонній вплив, який справляли одна на одну обидві частини України. Однак якщо індустріалізація Західної України може розглядатися як позитивний наслідок «радянської», то колективізацію у цьому регіоні радянській владі доводилося проводити за вже перевіреною схемою – «головним методом “переконання” було грубе насильство»²⁸.

За даними на 1990 рік в Україні налічувалося 436 міст і 925 селищ міського типу. Питома вага міського населення становила в середньому 67%, причому у Донецькій області вона досягла 90%, а в Закарпатській, Тернопільській і Чернівецькій областях становила лише близько 42%²⁹. Недосконалість того адміністративно-територіального устрою, який дістала у спадщину від УРСР незалежна Україна, не в останню чергу зумовлена значними диспропорціями щодо кількості міст в регіонах – якщо у Донецькій області їх 51, а у Львівській – 43, то у Житомирській, Миколаївській і Херсонській – лише по 9 міст у кожній. Більш як третина селищ міського типу зосереджена у трьох областях – Донецькій, Луганській та Харківській³⁰.

Сучасні українські міста ще несуть на собі виразний відбиток минулої епохи «соціалістичних перетворень», коли організація міського життя визначалася потребами «єдиного народногосподарського комплексу». Концентрація промислового виробництва у великих містах створила величезне навантаження на екологію, зумовивши водночас відплив працездатного населення із малих міст. Як зазначено у затвердженій Законом України від 4 березня 2004 р. Загальнодержавній програмі розвитку малих міст, недостатнє врахування специфіки останніх під час проведення соціально-економічних реформ загострило соціально-трудова відносини в них, призвело до безробіття у значних масштабах. Найчисленніша група міст, з якими безпосередньо пов'язане життя майже 22 млн. чоловік, переживає величезні труднощі у зв'язку із односторонньою спеціалізацією підприємств і недостатньою завантаженістю їхніх потужностей, відсутністю необхідних фінансових ресурсів, нерозвинутістю сфери обслуговування, незадовільним станом дорожнього господарства тощо. 33% малих міст визначені як депресивні³¹.

На ще один негативний чинник, успадкований від радянських часів, звертає увагу Р.Кісь. Втрату українського лінгвокультурного середовища в містах Сходу і Півдня України, соціокультурну амбівалентність етномаргіналів він розцінює як чинник екзистенційного вакууму і ознаку лінгвокультурної катастрофи. Оскільки саме місто є космосом психокультурних смислів, завдання повернення українського мовлення у великі міста є запорукою ревіталізації міста як живого лінгвокультурного середовища. Заклик автора – створити передумови для становлення українського урбанізму – цілком співзвучний вимогам часу, хоча він і не пропонує реальних механізмів його утвердження³². Навряд чи розвиток якісної інфраструктури українських мас-медіа, молодіжних клубів, клубів для бізнесменів, української шоу-індустрії здатен істотно змінити атмосферу російськомовних міст. Лише комплексний, системний підхід до розв'язання болючих проблем міського життя, включно з подоланням корупції, криміналізації, дегуманізації міжособистісних відносин, може створити нове міцне комунікативне середовище.

Із сказаного випливає значущість міського менеджменту – вирішальної ланки сучасного механізму управління містами. Єдиних підходів до трактування

поняття «міський менеджмент» поки що не існує. Найчастіше воно вживається у широкому розумінні – на означення системи управління як такої, тобто сукупності принципів, методів, засобів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування міського організму. У вузькому розумінні міський менеджмент – це комплекс дій, спрямованих на ефективну організацію, аналіз, діагностику та прогнозування різноманітних видів людської діяльності на території міст – із раціональним використанням людського, матеріально-технічного, природно-ресурсного потенціалів і забезпечення охорони довкілля та добробуту населення.

Зрозуміло, що має пройти певний час, щоб населення малого міста чи селища міського типу усвідомило себе не додатком до певної виробничої одиниці, а територіальною спільнотою із певним статусом і самоврядною управлінською системою. Йдеться про специфічну місцеву ідентичність, яка має усвідомлюватися не вузьким прошарком ентузіастів-красзнавців, а усією громадою. Для цього не в останню чергу й потрібна реформа адміністративно-територіального устрою, під час якої населення певного міста чи селища має усвідомити себе єдиною спільнотою. Щоб це нарешті сталося, на місцях потрібно провести відповідну роботу із застосуванням своєрідного методу «соціальної діагностики». Остання має включати вивчення історії заселення і освоєння даної території, того, як складався і змінювався соціальний склад місцевого населення в минулому, чим займалися, які традиції наслідували люди, що тут жили, як відбивалися зміни населення на організації життєвого середовища. Особливо важливим уявляється аналіз впливу управлінських рішень на формування «соціального профілю» міст. Шляхом спеціальних ситуаційно-біографічних інтерв'ю легко з'ясувати, як сприймають люди середовище, в якому живуть, наскільки прив'язані вони до збережених (або навпаки, стертих з лиця землі) слідів минулого, як ставляться до новобудов. Такі дослідження стимулюватимуть тих, хто формує обличчя міст, більш дбайливо ставитися не лише до ландшафтів і містобудівної спадщини, але й до людей, що становлять ядро соціокультурного потенціалу міських спільнот.

Сучасна урбаністика здатна дати відповідь і на запитання про шляхи подолання деформацій і перекосів, що відбуваються у руслі своєрідної пострадянської «деурбанізації». Йдеться про тенденції неприродно високого припливу населення у столицю й інші великі міста, про повернення багатьох селищ міського типу до статусу сіл, про вторинну аграризацію праці на землі. Чи варто і надалі іменувати містами поселення, де більшість громадян виживає за рахунок сільськогосподарських занять? Як кваліфікувати поселення, що дістали статус міст, будучи додатком великого підприємства чи шахти, коли ці підприємства закрилися? Все це питання, які доведеться розв'язувати у контексті майбутньої адміністративно-територіальної реформи, коли влада все-таки наважиться її здійснити. Але якщо її проводитимуть в озвученому у 2005 р. руслі, не менш складними можуть виявитися і нові, породжені нею

завдання організації управління містами-районами і містами-регіонами, а також областями, які позбудуться своїх природних центрів.

Поки що ж доводиться вже не перший раз констатувати, що українське місто, попри наявність величезної кількості різноманітних праць з міської історії, ще не стало повноцінним об'єктом комплексних, міждисциплінарних наукових досліджень³³. Зусилля істориків, пам'яткознавців, археологів, теоретиків архітектури й містобудування, культурологів, правознавців, управлінців лишаються розпорошеними, а з-поміж величезної кількості періодичних видань немає жодного, який би фокусував увагу на проблемах теоретичного і прикладного містознавства. Помітний прогрес спостерігається лише у сфері дослідження архітектурно-містобудівної спадщини історичних міст.

У світлі домінуючих у світовій науці нових підходів до вивчення локальної і регіональної історії стає дедалі більш очевидним, що потенціал вітчизняного краєзнавства, попри його державну підтримку спеціальною програмою, явно недостатній для повнокровного відтворення міської історії радянської доби. Не доводиться вже говорити про категоричне несприйняття застосовуваних у ньому методологічних засад з боку теоретиків містобудування і пам'яткоохоронців – досить послатися на оцінку В.Вечерським 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» як праці «одіозної» і «засадничо-фальсифікаторської», а намірів її перевидання в оновленому вигляді – як «безглузвих і безперспективних»³⁴. Оцінки, прямо скажемо, аж надто категоричні, але доводиться визнати, що краєзнавчі підходи сьогодні явно не витримують конкуренції з тими, які утверджуються у межах нової локальної історії і нового теоретичного містознавства. Що ж до спеціального аналізу урбанізаційних процесів, то на українському матеріалі XVI – XVII ст. вони досліджуються значно глибше і продуктивніше, ніж стосовно близьких до нас часів³⁵.

Україна сьогодні конче потребує комплексного бачення історії міст як складних нелінійних топохрономічних систем і соціальних організмів – з особливим акцентом на проблемах локалізації, правового облаштування, динаміки населення, урбанізаційних і дезурбанізаційних процесах. З огляду на останні особливо відчувається, зокрема, потреба в осмисленні проблем планової контрольованої урбанізації, яка, починаючи з 70-х рр. минулого століття, є одним з пріоритетних напрямів світового містознавства. Відповідно до рекомендацій Міжнародної конференції з проблем людських поселень (Канада, 1976) розробляються, наприклад, спеціальні програми вивчення проблем малих і «проміжних» міст³⁶. Але у вітчизняній загальнодержавній програмі розвитку малих міст, про яку вже йшлося, спеціальні наукові дослідження у царині містознавства не передбачені.

Настав час визнати, що міській історії сьогодні затісно і в рамках краєзнавства, і в межах історії архітектури чи пам'яткознавства. Містознавство має стати автономним міждисциплінарним науковим напрямом і досліджувати місто як живий організм в усіх багатогранних проявах його життєдіяльності у часі і в

просторі. Потрібна містознавцям і своя трибуна – журнал і спеціальний сайт в Інтернеті. Від ступеня осмислення міської специфіки і відповідної «соціальної динаміки» значною мірою залежать і результати подолання глибоких деформаційних процесів, і успіхи у запровадженні інвестиційно-інноваційних моделей розвитку, і темпи формування механізмів громадянського суспільства.

-
- ¹ Докладніше див.: *Маловичко С.И., Булыгина Т.А.* Современная историческая наука и изучение локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/bookshelf>.
- ² *Тяпкина О.* Малый город как объект изучения локальной истории Восточной Европы в XIX – XX веках: Сб. статей. – Челябинск, 2003. – С.94.
- ³ *Каганский В.Л.* Кривда и правда евразийства // *Общественные науки и современность.* – 2003. – № 5. – С.80–81.
- ⁴ *Liber G.* Soviet nationality policy, urban growth and identity change in the Ukrainian SSR 1923–1934. – Cambridge, 1992.
- ⁵ *Подгаецкий В.В.* Города Украины в годы нэпа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур). – Днепропетровск, 1994.
- ⁶ *Кубійович В.* З антропогеографії Нового Санча // *Наукові праці.* – Т.1. – Париж, Львів, 1996. – С.466–473.
- ⁷ *Вечерський В.* Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К., 2003. – С.10–11.
- ⁸ *Питюренко Е.И.* Территориальные системы городских поселений Украинской ССР (Методология и методика исследования, анализ современного состояния, закономерности и проблемы развития). – К., 1977.
- ⁹ *Підгаєцький В.В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. – Дніпропетровськ, 2001. – С.247, 320–325.
- ¹⁰ *Івченко А.* Міста України: Довідник. – К., 1999.
- ¹¹ *Ионов И.Н.* Проблемы изучения истории городов СССР и смежные общественно-ведческие дисциплины // *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики.* Сб. научных статей. – К., 1991. – С.192–195.
- ¹² Докладніше див.: *Ткач Д., Заставнецький Т.* Розвиток української геоурбаністики в XX ст. // *Історія української географії.* – 2002. – № 6. – С.82–87.
- ¹³ *Підгаєцький В.В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. – С.255.
- ¹⁴ *Івченко А.* Містечка України. Довідник. – К., 2000. – С.4.
- ¹⁵ *Голос України.* – 1995. – 15 червня.
- ¹⁶ *Ідріс Н.* Вплив міграції сільського населення в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. на національно-культурне відродження міст УРСР // *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика.* Зб. статей. – Вип. 7. – К., 2004. – С.57.
- ¹⁷ *Підгаєцький В.В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX ст. – С.247. В.Підгаєцький запропонував власну, створену на основі кластерного аналізу типологію міст України по природно-географічних регіонах на 1926 р. Однак, напевно чи можна вважати вичерпним визначення 6 соціально-економічних типів міст – фабрично-заводський, промислово-транспортний, промислово-господарський, адміні-

- стративно-господарський, дрібнотоварно-адміністративний, сільськогосподарсько-кустарний (Там само. – С.334).
- ¹⁸ Докладніше див.: *Ідріс Н.* Особливості процесу «українізації» різних соціальних груп міського населення УСРР (20 – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Український історичний збірник. – Вип. 6. – К., 2004. – С.235–236.
- ¹⁹ *Ахизер А.С.* Россия: Критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). – Т.1. – Изд.2-е. – Новосибирск, 1997. – С.577.
- ²⁰ *Ахизер А.С.* Миграция в российской истории // *Полития* (Москва). Зима 2004–2005. – № 4. – С.73.
- ²¹ *Вечерський В.* Спадщина містобудування України. – С.10–12.
- ²² *Удод О.* Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства // *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.* – Т.2. – К., 2004. – С.306.
- ²³ Про етнонаціональні наслідки політики українізації див.: *Українізація 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки.* – К., 2003. – С.177–190.
- ²⁴ *Латин В.А.* Уровень и субъект управления // *Полития.* – Зима 2004–2005. – № 4. – С.107.
- ²⁵ *Андрощук О.В.* Політика перейменувань об'єктів адміністративно-територіального поділу в УРСР в 40 – 60-ті рр. ХХ ст.: мета, механізм реалізації, наслідки // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* (Зб. статей). – Вип. 22–23. – К., 2003. – С.166–187.
- ²⁶ Народне господарство Української РСР у 1972 році. Статистичний щорічник. – К., 1974. – С.8.
- ²⁷ *Дністрянський М.С.* Україна в політико-географічному вимірі. – Львів, 2000. – С.148.
- ²⁸ *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. – К., 2000. – С.268.
- ²⁹ Народне господарство Української РСР у 1990 році. – К., 1991. – С.21–22.
- ³⁰ Реформа для людини. Зб. матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні. – К., 2005. – С.69, 70.
- ³¹ Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення. Зб. офіційних документів. – К., 2004. – С.258–263.
- ³² *Кісь Р.* Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів, 2002. – С.27–30, 54.
- ³³ Див.: *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // *Український історичний журнал.* – 2004. – № 3. – С.21–38.
- ³⁴ *Вечерський В.* Спадщина містобудування України. – С.31.
- ³⁵ Див., напр., витриману відповідно до сучасних методологічних критеріїв і прекрасно документовану працю А.Зайця «Урбанізаційний процес на Волині в ХVІ – першій половині ХVІІ століття» (Львів, 2003).
- ³⁶ Докладніше про це див.: *Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики.* – М., 2001. – С.274, 326.